

JR'ın "INSIDE OUT" Projesindeki Portreler ve Kamusal Sanat

Gönderim Tarihi: 3.10.2017
Kabul Tarihi: 27.12.2017

Öğr. Gör. Eren GÖRGÜLÜ*

Özet

Fransız sanatçı JR, çevresel sorunlar, gelişmekte olan ülkelerdeki fakirlik ve toplumsal sorunlara yönelik projeleri ile dikkat çekmiş ve TED tarafından 2011 yılında TED ödüle layık görülmüştür. Ödül törenindeki konuşmasını "Sanat dünyayı değiştirebilir mi?" sorusu üzerinden şekillendiren JR, sanatsal uygulamasında ortak sanat, portre fotoğrafçılığı ve sokak sanatı tekniklerini kullanarak, ötekileştirilmiş ya da yanlış anlaşılmuş toplumlardaki insanların hayatlarına dikkat çekmek için sanat ve eylem üzerine bir karışım oluşturmuştur. Konuşmasının sonunda JR'ın duyurduğu dileği, insanların çekecekleri portreleri web sitesi yardımıyla "Inside-Out" projesine dönüştürmektir. Inside Out projesi kapsamında değerlendirilecek olan portre fotoğrafları bireysel ya da toplumsal kimlikleri temsil etmek adına kişilerin çektikleri fotoğrafları kapsamaktadır. Güncel sanat uygulamaları arasında kendine ayrı bir yer bulan bu proje, eser/mekân/izleyici arasında bir etkileşimi ile dikkat çekmektedir. Sanatın insan yaşamını değiştiren etkilerle değişmesi günümüzde sanatçıların eserlerini üretirken belli kurallara bağlı kalmadan, değişim ve yeniliğin getirdiği yeni ifade biçimlerini kullanmasına olanak sağlamaktadır. Inside-Out projesi kapsamında yer alan portrelerin, mekân ve izleyici ile olan ilişkileri kapsamında değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: JR, Inside-Out, Fotoğraf, Portre, Kamusal Sanat

* Kırklareli Üniversitesi Lüleburgaz Meslek Yüksekokulu Grafik Tasarım Programı, erengorgulu@klu.edu.tr

The Portraits and the Public Art in the Inside Out Project of JR

Abstract

French artist JR has attracted attention with his projects about environmental problems, the poverty and social problems in developing countries, and he is awarded this TED Prize in 2011 by TED itself. JR, who shaped his speech at the award ceremony through the question "Can art change the world?" have created a mix of art and action to draw attention to the lives of the people in marginalized and misunderstood societies by using the public art, portraiture photography, and street art techniques in his artistic practice. In this context, this project involves shooting the participants' quite rich and close-up portraits, changing these images to black and-white portraits, and posting these images to places where they are meaningful to their owners. His wish that he announced at the end of his speech is to turn the portraits of people into "Inside-out" project with the help of the website. The portraits and the photographs that will be evaluated within the scope of the Inside out project involve the photos taken by people in order to represent the individual and/or the social identities. This project, which finds itself apart from contemporary art practices draws attention with the interaction between the work, the scene and the viewer. The changes of art within the effects of changing human life enables artists to use the new expression formats brought about by changes and innovations without adhering to certain rules while producing their works of art. It is aimed that the portraits within the scope of the Inside out project will be evaluated in terms of its relationships with the scene and the viewer.

Keywords: JR, Inside-Out, Photograph, Portrait, Public Art

1. GİRİŞ

Yapmış olduğu çalışmalar ile kamusal alanda sanat ve etkileşimli sanat olgusuna yeni bir soluk getiren JR, toplumsal yaşamın geçtiği birçok alanda eserler meydana getirmektedir. Çalışmalarını genellikle grup yardımlaşması şeklinde gerçekleştiren sanatçı, mekânsal olarak çok büyük yüzeylerde iş üretebilmektedir. Sanatçının projeleri gün geçtikçe artmakta ve insanları yaşamış oldukları mekanlar ile iletişime geçmelerini sağlamaktadır. Bu arayışlarla birlikte toplumların sorunlarını projeler üreterek yeni bir bakış açısı geliştiren JR, oluşturduğu etkiyle kamusal alanda sanat yapıtı olgusuna farklı bir boyut kazandırmıştır. JR kendi bağımsız sanat deneyimlerini mekânla ve buradan hareketle izleyiciyle birlikte bir araya getirmektedir. Sanatın meydana geldiği platformdaki temasın ve insanın bu temas ile çevresiyle arasındaki ilişkilerin yaratıcılık sonucu ortaya çıkan bir sanat eseri olduğu örneklendirilebilir. Katılımlı sanat yönünde eser veren sanatçıların çalışmalarını Bourriaud (2005, s.74) “Sanat ile ilgili olarak süregelen eleştirileri biçimlerinden sıyrılma ve ayrılma nedeniyle ortaya çıkardığını ifade etmektedir. Günümüzde insanlar birbirleriyle olan temaslarında ve anlaşmalarında, başka insanlarla ortak alanlar oluşturma eğiliminde olduklarından, sanatçıların meydana getirdiği ilişkisel sanat eserlerini deneyimlemeye ve bu deneyimi yaşamaya yönelik yeni adımlar atmaktadırlar” şeklinde ifade edilmektedir. Aynı zamanda bu sanatçı/izleyici arasındaki ilişkiden doğan katılımlı sanat kavramını Orpana (2013, s.70) farklı bir tanımla; “Genel konuşursak, “katılımlı sanat” *sosyal alan* içerisinde yer bulan ve genellikle sosyal değişim heveslisi bir dizi sanat uygulamasına karşılık gelen geniş kapsamlı bir terim olarak ortaya çıkmıştır” şeklinde ifade etmektedir.

"Inside Out projesinin ardındaki sanatçı, TED ödüllerinin son kazananı, çoğunlukla bu TED zaferi ve sonrasında gelen medya çığırnlığı sayesinde şimdi uluslararası sanat yıldızı olan JR'dır. Hala baş harfleriyle tanınan ("eğer gerçek ismimi açığa çıkarmak zorunda kalırsam... bu, insanlardan ve işimin anlamından saptırırđı"), kendini bir "aktivist" (sanatçı-activist) ve "photographeur" (fotoğrafçı-graffiti sanatçısı) olarak tanıtan JR, dünya çapında bireylerin büyük portrelerini şehirlere yasadışı bir şekilde asmasıyla bilinir. Projelerini aralarında Nairobi'deki Kibera, Kenya; Rio de Janeiro'daki Providencia, Brezilya; Paris'in dış eteklerindeki Clichy-sousBois, Fransa; ve İsrail-Filistin sınırı da olan çatışma bölgelerinde ve son derece yoksul kesimlerde "sergiledi". Bütün bunlar 28 Milimetre adında, JR'ın 28 mm lens ile çektiği, fotoğrafını çektiği kişileri çok yakından çekmeye zorlayan ve aynı zamanda da bunu yapabilmek için güvenlerini kazanmasını gerektiren daha büyük bir projenin parçasıydı (Ferdman, 2012, s.12)."

Sanatın oluşmasında rol oynayan ortak platform çevresinde gelişen etkilerden dolayı birbirinden ayrı yerlerde, birbirinden farklı insan topluluklarıyla icra edilen sanatsal faaliyetler, sanatçının yapmış olduğu projelerde tam olarak katılımlı sanat kavramına denk gelmektedir. JR sanat vitrinini, dünyanın en büyük galerisine

dönüştürmesiyle birlikte yapıtlarının etkin ve hareketli, diğer bir deyişle yapmış olduğu çalışmaya katılan kişilerin eserle olan bağlarını ve bu esere kattıkları anlam ile birlikte ortaya çıkan bu ortamı mekâna özgü olarak gerçekleştirmektedir. Bu bağlamda sokaklar ve sokak sanatı da mekâna özgü kavramı içerisinde kendine yer bulmaktadır. Sokaklar hem sanatın hem de insanların ortak alanlarından biridir. Bu sebeple insan ve sokak iç içe yaşarken ortaya çıkan ve illegal sanat türü olarak kabul gören sokak sanatı sanatçının en bilinen yönünü oluşturmaktadır. Üretim biçimine en başlarda illegal olarak devam eden sanatçı, zaman içerisinde yapmış olduğu işler yasal olarak değişime uğramıştır. Bu açıdan incelendiğinde sokaklarda çalışmalarını gerçekleştiren sanatçılar, bu çalışmalarını gerçekleştirirken kimseden izin almadan çalışmalarını yapmaktadırlar. Kentin vazgeçilmez bir unsuru olan sokaklar düzenli bir yapı sunmaktadırlar. Sanatçıların bu alanları kendi sanatsal faaliyetlerine göre baştan düzenlemeleri sanatçının yaşadığı alana olan bağının bir sonucudur. Bu bağ sokak arasında gerçekleşen etkiyle birlikte her şekilde gelişebilir ve herhangi bir sınır çizgisi tanımaz. İletişimin ve etkileşimin en çok yaşandığı yerler toplumun kalbinin attığı kamusal alanlarla birlikte sokaklar olmuştur.

Görsel 1. Woman Are Heroes Projesi, Kibera, Kenya (JR, 2009)

“Genç insanlar yirminci yüzyılda fotoğrafa, toplumu iyileştirilmesine yardım edebilecek görgü tanıkları sağlamak umuduyla, bir meslek olarak eğildiler” (Ritchin, 2012, s.130). Ritchin’in bu açıklaması, Fransız Sanatçı JR için tam olarak karşı-

lığını bulmaktadır. Daha önceki yaptığı çalışmalar, toplumsal sorunlara fotoğraf ile çözüm arayışı içerisinde olması bunu kanıtlamaktadır. JR, TED konuşmasında örneğin Kibera'da çatıların orada yaşayan kadınların gözlerinin ve yüzlerinin olduğu, hem manzarayı değiştiren hem de yağmurun kulübelere zarar vermesini engelleyen su geçirmez sentetik fotoğraflarla kaplandığından bahseder. Kibera'dan geçen trenin üzerine o bölgede yaşayan kadınların gözleri yapıştırılmıştır. Yüzlerinin geri kalanı ise rayların altındaki eğime göre düzenlenmiştir. Bu sayede tren gara girdiğinde portre tamamlanmaktadır. Bu kutlama anı en azından bölgede yaşayan kadınların varlığının kabullenmesi düşüncesi ile trenin geçtiği ufak zaman diliminde yüzleri tamamlamaktadır. Tarihe ışık tutacak portre fotoğraflarını üretmek, kolay bir iş değildir. Bu nitelikte bir fotoğraf, anlatımı güçlü kılan ve o anı iyi anlatan bir boyuta kavuşturularak çekilmelidir. Üretilen fotoğrafların bir bütün şeklinde oluşturulması gerekir ve oluşan fotoğraflar hangi bakış açısıyla bakılırsa bakılsın her anlamda açık ve görülebilir olmalıdır.

Kendi kendini yetiştirmiş bir sanatçı olarak JR, görsel sanatlardan (resim, heykel, kavramsal sanat vb.) ziyade fotoğrafçılık neslinden ilham almıştır. Çalışması sokak sanatı hareketlerine dayanıyor ancak aynı zamanda Happenings gibi, eserin geçiciliği ve katılım elementleri açısından ortak bir zemin paylaşan, politik ilham yörüngesindeki sanat çalışmalarına da uyuyor. Sistem karşıtı tutumları eserin bir parçası olan Blu ve Banksy gibi sanatçılarla paralel olmasının yanı sıra, JR'in kurguları, sanat eleştirmeni Claire Bishop'ın Artforum'dan sık sık alınan "Sosyal Dönüş: İşbirliği ve Hoşnutsuzlukları" adlı makalesinde "sosyal dönüş" olarak tanımlandığı, çağdaş sanat uygulamasında son trendleri de yansıtmaktadır (Ferdman, 2012, s.15).

Bu bağlamda sanatçı tüm kompozisyon nesnelere ve modeli doğru bir biçimde senkronize etmektedir. Göstermek istediği her konuyu insanların yalın portreleri üzerinden bizlere aktarmaktadır. Kibera örneğinden yola çıkarak üretilen portreler, insanların hem yaşam alanları ile olan etkileşimlerini hem güncel hayat içerisindeki durumlarını hem de tarihsel açıdan orada var olmanın kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Web sitesinin vurguladığı üzere Inside-Out "insanların sanat projesi" olmayı amaçlamakta ve "kişisel kimlik mesajlarını sanata dönüştürmek"¹ niyetindedir. Katılımcılar sadece projede yer alacak fotoğrafları için kendilerine bir ifade geliştirecek ve bu ifadeyle kendi fotoğraflarını çekeceklerdir. Dünyanın birçok ülkesinde ve bu ülkelerin farklı şehirlerinde gerçekleştirilen bu proje kapsamında katılımcılara ulaşmak için belirli bir zaman ve yer planlanarak daha çok kişiye ulaşmak istenmektedir. Proje kapsamında gezici bir fotoğraf aracının da bulundurulduğu ve buraya gelen insanların portrelerinin bu araç içerisinde çekildiği ve çekilen fotoğrafların büyük ebatta siyah beyaz olarak basıldığı görülebilmektedir. Ayrıca projenin internet sitesinde herkesin fotoğraf gönderebileceği

1 <http://www.insideoutproject.net/en>

belirtilmektedir. Ancak yine de katılımcıların uyması gereken kurallar bulunmaktadır. Örneğin bir görselde yalnızca bir özne bulunabilir ve hiçbir hayvan, nesne ya da insan resminde yüzler maskeyle kapatılamaz. Portreler öznenin yüzüne yakın bir şekilde çerçevelenmelidir ve vücudun diğer parçalarının fotoğraflara dahil edilmesi istenmemektedir. En iyi portreler açıklayıcı, duygusal ve ilgi çekicidir. Bu fotoğraflar gülen yüzlerden ötedir, yüzün arkasındaki kişilik ve hikâyelerini yansıtabilecek güce sahiptir. JR'ın uygulamasında esinlendiği gibi merak uyandıran ve görenlerin portrelerin arkasındaki hikâyeleri aramaktan sorumlu hissetmelerine sebep olan belirsiz bir karşılaşma noktası oluşturmak oldukça önemlidir. Bu karşılaşma noktasını Barthes (2014, s.82) şu şekilde açıklamaktadır: İnsan, biyolojik yapısı gereği dünyada belli bir dönem yaşar. İhtişamı, dehası ve üstün yetenekleri ile kendini tarihe kazılmış olan bazı kişilerle dönemleri çakışmaz. Kabiliyetli insanlar ile aynı dönemde yaşamamış olmak ve onları hiç tanıma imkânı yakalayamamak, bir şanssızlık olarak kabul edilebilir. Tarihe mal olmuş bu kişilerin tarihteki yerleri, fotoğrafın icadından sonra ciddi bir şekilde yön değiştirdi ve daha inandırıcı bir yapıya kavuşarak, gelecek nesillere aktarılmaya başlandı. Daha önce karşılaştığı bir fotoğraf üzerinden Napolyon'un kız kardeşini gören Barthes, kendi içerisinde anlam veremediği bir biçimde şöyle söyler: "Ben İmparator'a bakan gözlere bakıyorum" (Barthes, 2014, s.15).

Buradaki karşılaşma noktasını JR ilk çalışmalarında karşımıza çıkmaktadır. Sanatçının 2007 yılında gerçekleştirdiği "Face 2 Face" isimli projesi, İsrail ve Filistin halklarının her anlamda birbirleri ile çok benzediğini ama bunun farkında olmadıkları sorunu üzerine eğilmiştir. İsraililerin ve Filistinlilerin neden birlikte olmanın bir yolunu bulamadıklarını anlamak için Ortadoğu'ya gitmiştir. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam için kutsal mekan olan bu bölgede, aynı işi yapan insanların fotoğraflarını çekip, bu fotoğrafların büyük ebatlı hallerini, yan yana gelecek şekilde İsrail ve Filistin'i ayıran duvarların iki tarafına da yapıştırmıştır. İnsanların fotoğraflarını çekerken kullandığı 28mm objektif, insan yüzünün farklı şekilde deforme olmasını sağlamıştır. Burada kullanılan 28 mm objektifin fotoğraflardaki etkisi şu olmuştur: böyle bir objektif ile çekeceğiniz konu arasında çok az bir mesafe bulunabilir ve bu mesafeden fotoğraf çekmek için mutlaka fotoğrafı çekecek insan ile fotoğrafçı arasında bir bağ olmalıdır. Sanatçı her iki toplumda aynı roller içerisindeki insanların fotoğraflarını birbirine yakın gelecek şekilde sokaklara yapıştırmaması, o coğrafyada yaşayan insanların aslında ne kadar birbirine benzediğini gösterir niteliktedir. Fotoğrafların geneline baktığımızda tamamen portre niteliği taşıyan fotoğraflar insanların yaşadığı şehirlerde herkesin görebileceği ölçüde büyük bir biçimde oluşturulmuştur. Bu fotoğrafların sonucunda ortaya şu sonuç çıkmaktadır; bu bölgede yaşayan insanlar aynı görünmektedirler. Farklı ailelerde yetişen ikiz gibi neredeyse aynı dilleri konuşmaktadırlar. Ancak bu iki toplum birbiriyle sonsuza kadar savaşıyor görünmektedir. Açık bir şekilde görülmektedir ki bunu her iki toplumda görememektedir. Sanatçının burada

fotoğraflar ile yapmak istediği tam olarak karşımıza çıkmaktadır: İsrailileri ve Filistinlileri yüz yüze getirmek. Projenin tamamlanmasıyla birlikte herkesin görebileceği bu çalışma ile İsrail ile Filistin insanı arasındaki benzerlikler çarpıcı şekilde fark edilmektedir. Aynı coğrafyada ama farklı iki ülke de yaşayan insanların portreleri, birbirlerine her anlamda ne kadar benzediklerini düşünmeye sebep olmaktadır.

Görsel 2. Face 2 Face Projesi kapsamında çekilen portreler (JR, 2007)

Sanatçı Face 2 Face projesinin ardından 2008 yılında Brezilya'da "Womans Are Heroes" adlı bir proje gerçekleştirmiştir. Rio de Janeiro'nun adı şiddet ve birçok yönden kötü olaylarla özdeşleşmiş gecekondu (favela) bölgesi Moro de Providencia'ya fotoğraflar yerleştirmiştir. Mahalle tamamen yasadışı olayların gerçekleştiği, uyuşturucu satıcılarının yaşadığı, silah seslerinin susmadığı bir görünümdeydi. Bu sebeple proje, mahallede yaşayan kadınların ve çocukların bu yasadışı olaylara bakışlarını ve hayatlarına yansıyan yönlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Mahallede yaşayan kadınların yüzleri ve özellikle gözleri çok büyük boylarda hazırlanarak evlerin yüzeylerini kaplayacak şekilde yapılandırılmıştır. İzleyici mahalleye baktığında, fotoğraflardaki kadınların gözleri de size bakmaktadır.

Görsel 3. *Woman Are Heroes Projesi, Moro de Providencia (JR, 2009)*

2. PORTELER

Fotoğraf, 20.yüzyılın en popüler ve aynı zamanda en kendi halinde buluşu olma özelliğindedir. Fotoğraf geçmişte yalnızca bazı ayrıcalıklı kişilerin ressamlara yaptırabildikleri portreyi demokratikleştirir ve kendisinin en iyi görüntüsünü verme özelliğini kazanır. Kuşkusuz insan aynada kendini görür, fakat ters ve önceden hazırlanmış bir bakışla. Fotoğrafta ise kendine bakan insan bir başkasıdır (Bouba, 1991, s.78). Fotoğraf dünyasında insanların yüzlerinin çekilmesiyle ilgili olarak geleneksel bir anlayış, bir estetik ve kişilik görüşü vardır. İnsan yüzleri ile ilgili çalışan fotoğrafçılar, insanın duygu ve düşüncelerini, yaşadıkları ve deneyimledikleri her bir olayın kendilerine kattığı izleri arasındaki bağı tesirli bir şekilde ortaya koyma hususunda dikkate değer gelişmeler göstermişlerdir.

Portre, bir insanın stüdyoda veya stüdyo dışında da, onunla ilgili bir arka plana karşı çekilmiş fotoğraflarıdır. Portre kavramı, bir bireyin yüz ifadesinin belirli bir çerçeveleme ile fotoğrafının oluşturulması olarak algılanmaktadır. Fakat insanın ifadelerini en yalın haliyle gösteren portre, kişinin varlığını, kişinin iç dünyasındaki izlenimlerini gösteren bir yapıdadır. Portreler, toplum içerisinde yaşamını sürdüren her insanın zamanın küçük bir anında yakalanan bir duyguyu bir fikri bir yaşantıyı ifade eder. Bu yönden değerlendirildiğinde portreler, anı yansıtan herhangi bir harekette farklı açılarda oluşturulabilir. Portreye ilişkin bütün bu bilgiler doğrultusunda belki de en kapsamlı tanımlardan biri olarak, insanın birey

olarak toplumdaki yerini, kendi hakkında izlenimlerini gösteren fotoğrafa portre fotoğrafı denmektedir. Portreler, sadece vesikalık olarak düşünülmemelidir. İnsanın fiziksel olarak sadece baş kısmının görüldüğü fotoğraf değildir. İnsanın her türlü ruh halini gösteren portreleri Linfield (2013, s.53) şöyle tanımlar: “Fotoğraf bireyi kitleden ayırır ve bizimle hulusilik, korkunç bir yalnızlık ve ıstırapla yüzleşir. Fotoğraftakilerin isimlerini veya yaşam öykülerini bilmesek de, aynı şey Rembrandt’ın veya Lucian Freud’un portrelerindeki insanlar içinde geçerlidir. En iyi portre tablolarında olduğu gibi, en iyi fotoğraf portreleri de bizlere biyolojik bir veri değil bir ruh sunar”.

Portre olarak çekilen fotoğrafların ilk olarak, fotoğrafik görüntüsü oluşturulan bireyi göstermesi gerekmektedir. Çekilen fotoğrafın bireyle ilgili gerçekliği göstermesinin yanı sıra, bireyin karakterini ve iç dünyasındaki izlenimlerin görüntüsünü vermesi gerekmektedir. Bununla birlikte portrede bireyin görünümünü etkileyecek en önemli öğeler, vücut hareketleri, jestler, mimikler ve kişinin o an takındığı yüz ifadesidir. İster duygularla ilgili olsun isterse bir duyguyu ifade etmesin, kişinin yüzünün gösterdiği anlam gücü herkes tarafından kabul edilir. Daha önce karşılaştığımız bir insanın yüzüne bakarak, kişiliği hakkında fikir yürütüp, onu kısmen de olsa tanımış olma inancı, hepimizin sıklıkla yaşadığı bir durumdur. Tanımadığımız bir bireyi ilk kez gördüğümüzde, bu kişinin öfkeli, sevimli, hırçın vb. gibi bir pısrık kişiliğe sahip olduğunu düşünürüz. Her zaman doğru tahminle bitmese de, insanlar hakkında fikir yürütme işlemine başvururuz. Başka bir açıdan baktığımızda fotoğrafçının yakalamış olduğu portrelerde, fotoğrafı çekilen kişinin tüm kimliği ortaya çıkmaktadır. Fotoğrafçı bu eylemiyle birlikte kendisine fotoğrafını sunan kişi hakkında daha fazla bilgi edinmek istemekte aynı zamanda da fotoğrafa olan yaklaşımını sergilemeye çalışmaktadır. İnsanda farklı bir duygu uyandıran portreler, çekilen kişi hakkında çok şey söyleyebilir. Bresson (2006, s.13) şöyle der; “Bu yüzlerde -aradığımız o şiirsel tanımlama yerine en azından soru soran bir şey, basit ama gerçek bir tanıklık vardır”.

Görsel 4. Inside Out Projesi kapsamında çekilen portrelerin uygulanma biçimleri (JR, 2013)

İnsanın kişiliğini yansıtan portre fotoğraflarında, fotoğrafı çekilen kişinin yansıttığı ifadeyi o anda yakalayabilmenin yanında kişinin duruşu, bakışı ve doğallığı portreye etki etmektedir. Kişinin vücut hareketleri fotoğrafa anlam veren ve bu anlamı ortaya çıkaran bir yapıya sahiptir. Bu anlamı ortaya çıkartırken baş ve ellerin insan anatomisindeki özel yeri olduğu unutulmamalıdır. Resim alanında yapılan ve fotoğraftan önceki portre geleneğine baktığımızda insanın elleri ve başları kişi hakkında izlenimlerimizi etkileyecek güce sahiptirler. Başın ve ellerin duruşları, biçimleri kendi içerisinde birçok anlam taşıyabilmektedir. Portre fotoğrafları dayanılmaz cazibelerini, kişinin dünyaya açılan görüntüsünün ve kendisi hakkındaki izlenimlerinin birleşmesi kısmından alırlar. Portre fotoğraflarının, geçmişten alınan ve geleceğe ulaşan birer belge niteliği taşıdıkları da görülmektedir. Berger (1986, s.76) fotoğrafı, en basit anlamıyla sadece bir imge olarak veya gerçeğin bir yansıması olarak görmenin yanında, fotoğrafı bir belge olarak da tanımlar. Hayatta yaşanan gerçeğin varlığından çıkartılmış bir şey olarak görünürken, Barthes (2014, s.82) ise şu şekilde tanımlamıştır: “Portre fotoğrafı, çekildiği anı ölümsüz kılar. Portrenin, o anki görünümü ve bulunduğu mekân, dondurulmuş ve geleceğe sunulmuş olur. Fotoğrafı gören izleyici, fotoğrafçı ile modelin yüz yüze geldiğini anlar ve görüntüyü geçmişte yaşanan bir kesit olarak algılar. Fotoğraf, olayla fotoğrafçı arasında bir karşılaşmanın kanıtıdır”.

Proje kapsamında kullanılan gezici fotoğraf karavanı olsun katılımcıların internet sitesi üzerinden gönderdiği fotoğraflar olsun tüm fotoğraflarda kişinin yüzünü net olarak aydınlatacak bir ışık görülmektedir. Böyle bir durumda stüdyo ortamında gibi düşünülen fotoğraf karavanında ışık, daha kolay kontrol edilebilir. Bu karavanda insanlar fotoğraflarını çektirirken, yer değiştirmeye ihtiyaç duyulmadan, sadece ışık kaynağı ile oynayarak, istenilen etki elde edilir. Stüdyo veya doğal ışıkta portre çekiminde, değişmeyen tek nokta ise, deklanşöre basma anıdır. Bu an ifadenin en uygun olduğu anın yakalandığı ve kaydedildiği andır. Portre fotoğrafı çekimlerinde, ışık yardımı ile ifade, daha da dramatik seviyeye taşınabilir. Proje kapsamında fotoğrafları incelediğimizde de bu dramatik etki katılımcının ruh halini gösterir bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Projede kullanılan fotoğrafların katılımcıların anlatmak istediği ifadeleri net yansıtmaları için dolgu ışığı ile birlikte çekildiği görülmektedir. Kompozisyon içerisinde yer alan kişinin anlatmak istediği tüm ifadeleri net olarak izleyiciye aktarmak için, ışığın yeterli gelecek şekilde ayarlandığı görülmektedir.

Bu bağlamda izleyici ile fotoğraflar arasındaki karşılaşma noktasında projenin geçiciliği de göz önünde bulundurulmalıdır. Proje kapsamında gerçekleştirilen eylemlerin fotoğrafları, hava koşulları ve görenlerin müdahaleleri gibi durumlara maruz kalan fotoğraflar bu bağlamda değerlendirilmelidir. Proje dahilinde çekilen ve sokaklara yapıştırılan portreler, buldukları mekanın bağlamına endeksli olarak sanat ürünü olmak özelliği kazanmaktadırlar. Böylece mekânların da sınırları ortadan kalkmış olarak görülebilir. Bu sebepten dolayı artık yaşadığımız

Görsel 5. Inside Out Projesi kapsamında çekilen portrelerin uygulanma biçimleri (JR, 2013)

Görsel 6. Inside Out Projesi kapsamında çekilen portrelerin uygulanma biçimleri (JR, 2013)

dönemde üretilen iş ve yaşadığı yer ile olan ilişkisinden ziyade sanatın bu anlam dışında artık var olan, ilerleyen ve gelişen bir gereklilik olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu sürecin en önemli yanı ise izleyiciyi dikkate alarak, esere katılımı gerçekleştiren bireyin eser ile arasında nasıl bir bağın oluştuğunu görmek olacaktır.

Inside Out projesinde zaman önemli bir yere sahiptir ve bu proje belirli zaman aralığında gerçekleştirilebilir. Projenin geçiciliği, uygulandığı alanda var olan sanat çalışmalarını toplum içerisinde yer alan tüm bireyleri etkilemek üzerinden değerlendirilmelidir. Çalışmanın geçici olması farklı bir açıdan avantaj da sağlayabilir; kalıcı bir eser yerine geçici özelliğe sahip bir eser ortaya konulduğunda bu eserlere bakım ve onarım gibi eseri koruyacak niteliklere gerek kalmamaktadır. Ayrıca geçicilik kavramıyla birlikte eserler istenilen yere yapılabilmektedir. Kamusal sanat ile ön planda olmak isteyen şehirlerde geçici sanat çalışmaları yapmak daha elverişli olabilir. Bu tarzda üretilen sanatsal faaliyetler, çalışmaların yapıldığı şehri sanatsal uygulama alanı olarak geliştirmektedir. Ayrıca bu sanatsal faaliyetleri üreten sanatçıların daha çok tanınmasına da zemin hazırlamaktadır.

Görsel 7. Inside Out Projesi kapsamında çekilen portreler (JR, 2013)

Sanatçının diğer portre çalışmalarından farklılığı mekan ile birlikte izleyicinin de projeye dahil edilmesi şeklinde görülebilir. Geleneksel portre mantığından çok günümüz teknolojisine ayak uyduran selfie yöntemiyle oluşturulan fotoğraflar, Inside Out projesinin temelini oluşturmaktadır. Müzelerde sergilenen fotoğrafların aksine burada tüm çalışmalar şehrin merkezinde ve insanların en çok bulunduğu alanlarda, sokaklarda sergilenmektedir. Böylece fotoğraflar ve izleyici arasındaki etkileşimin en üst düzeyde olduğu söylenebilir. Inside-Out projesi kapsamında çekilen portrelere baktığımızda, katılımcılardan istenilen ve belli vücut standartlarında olması gereken kendi belirledikleri duygular üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Katılımcıların o an büründükleri ve kendileri hakkında başkalarına anlatmak istedikleri görünüm, tek tek büyük ebatla basılarak yan

yana getirilmektedir. İzleyici burada etkileşimsel bir alanda kendini sergilemektedir. İnsanların sanat projesi olarak lanse edilen bu projede izleyici aynı zamanda esere katılımcı olmuştur.

Görsel 8. Inside Out Projesi kapsamında çekilen portreler (JR, 2013)

Sanat eserinin yalnızca kendisine ait fiziksel özellikler resim ve heykel alanında bir sorunsal oluşturuyorken, mekâna özgü kavramı içerisinde yer alan çalışmalarda, işin tamamını oluşturan unsurların sayısı daha fazlakarşımıza çıkmaktadır. Bu unsurlardan en önemlisi çalışmanın biçimlenmesinde etkin rol oynayan izleyici ve izleyicinin aktif olarak katılımıdır. Sanatçının eserlerini ürettiği kamusal alan, alternatif alanlar olarak izleyiciyle buluşma sürecinde farklılıklar ortaya koymaktadır. Klasik sergilenme yöntemlerinden ayrı bir şekilde hazırlanan bu tarz çalışmaların insanlar ile etkileşim kurması, bu çalışma için planlanan bir şey değildir. Tamamen kendiliğinden gerçekleşen ve bu şekilde ilerleyen bir olay içerisinde olmaktadır. Bundan dolayı ortaya konan eserin yapıldığı alanda bulunan veya o an orada o çevrede yer alan hemen hemen herkes, izleyici olma potansiyeline sahiptir. JR'da gerçekleşen bu ihtimal üzerine eserle bağ kuran kişilerin henüz ortaya çıkmamış olan ve gelişmesi mümkün olan bu etkileşimi yapmış olduğu üretimin ortasına koyarak kendisine bir yol aramaktadır. Bu bağlamda, seçmiş olduğu konuların veya ürettiği eserlerin herkes tarafından görülmesi ve kişilerle iletişim içerisinde olmasının gerekliliğini söylemektedir. Sanatçının eserleri hangi açıdan bakılırsa bakılsın kişilerin içerisinde yer aldıkları mekânı ve onu çevreleyen tüm alanı farklı bir yönden bakarak tekrardan değerlendirmesini ve eser ile

olan bütünlüğünü sağlamaktadır. İzleyicinin katılımıyla gerçekleşen sanatçının eserlerinde son noktada hep izleyici yer almaktadır. Bu bileşenle birlikte eser kendisini tamamlamakta ve anlamlı bir hale gelmektedir. Seyirci burada eserle birlikte bir bütün oluşturmaktadır. İzleyici eserin içerisinde eserle birlikte var olmaktadır. Yapıtın bir parçasını oluşturan seyirci eserle hem iletişim sağlamakta hem de eserin kendini tamamlamasına katkı sağlamaktadır.

Bu tür sanat eserlerinin varlıkları farklı bir bakış açısından incelendiğinde; sanatçının önemi bir kenara bırakılmış, seyircinin esere hayat vermesi gereken, eser ile arasında bir bağ kurmasını amaçlayan ve izleyiciye ayrıcalık tanıyan bir yapıya büründüğü bir çalışma olduğu ortaya çıkmaktadır. İzleyicinin eserin anlamını tanımlama ve yaratma konusunda elinde bulundurduğu bu güç, izleyiciyi ön planda tutmaktadır. Eser her bir izleyici tarafından sonsuz sayıda yoruma açık bir hale gelebilir. İzleyicinin hesaplanamaz yaratıcılığı ve düşünce biçimi eserle etkileşim halindedir.

Görsel 9. Inside Out Projesi kapsamında çekilen portreler (JR, 2011)

3. KAMUSAL SANAT

JR'in konsepti sosyal medya ve sosyal ağ teknolojileri ışığında ortaya çıkmış olan yeni portre rollerine odaklanmaktadır. Bugün portre fotoğraflarının birçok sosyal medya sitesi üzerinde özellikle de profil fotoğrafı adıyla önemli bir dijital varlığı bulunmaktadır. Profil fotoğrafı her zaman kişinin neye benzediğinin bir sunumu değildir. Ancak en yaygın profil fotoğrafı kendi portre fotoğraflarının yakından kırılmış küçük fotoğraf halidir. Bu fotoğraf türünün en dikkat çeken

hali, fotoğrafı çeken kişiyi tek başına ya da başka insanlarla yakın halde gösteren ve kol mesafesinden çekilen “selfie”lerdir. Bu fotoğraflar bizlerin dışarıdaki halini sanal ortamda yansıtmakta ve giderek artan çevrimiçi etkileşimlerimizle ilişkilendirilmektedir. Bu etkileşim ile birlikte yaşadığımız yüzyılın başında sanat, sadece toplu bir tüketim olarak değil aynı zamanda toplu bir sanatsal üretimin gerçekleştiği bir döneme gelmiştir. Sosyal medya ile birlikte günümüz iletişim ağı dünya üzerinde yaşayan bireylere birçok bakımdan hem metinleri hem görselleri gösterme imkânı sağlamaktadır.

Projenin vazgeçilmez ögesi olan “selfie”ler dünya üzerindeki birçok ülkeden katılımcının yüzleriyle şehirlerdeki binaları, yerleri, duvarları, sokakları ve zeminleri kaplayacak şekilde yapıştırılmıştır. Siyah beyaz portrelerden oluşan fotoğraflar hem projeye dahil olan insanlar tarafından hem de JR tarafından birçok yere poster olarak basılıp düzenlenmiştir. Proje içerisinde yer alan gezici fotoğraf arabası, insanların bu proje kapsamında fotoğraf çektebilmelerini sağlamıştır. Burada bahsedeceğimiz geçici sanat faaliyetini yürüten JR, fotoğraf kulübesinin başkalarının fotoğraflarını hazır hale getirmesinin ardından kendini bu projenin yöneticisi gibi davranmaktadır. Onun için dünya bir galeri alanı haline gelmiştir. Sanatçının gerçekleştirdiği geçici sanat eylemi meydanlarda güçlü ve geçici bir duygu ile birlikte cazibe oluşturan bir yapıya sahiptir. Yapılan işin geçicilik ile olan bağlantısı kamusal alanda gerçekleşen sanat uygulamalarının geleceği için farklı bir etki yaratmaktadır. Bununla birlikte ortaya konan çalışmanın etkinlik olarak birçok farklı çeşitliliği içerisinde bulundurması mekânın ve kamusal alanın etkileşimine yardımcı olmaktadır. Kamusal alan ile birlikte yer alan mekânın birbiriyle olan ilişkisi sanat yapının her bir biçimi için insanları etkileyen bir yapıya sahiptir. Kamusal alan ile insanlar arasında kopmayan ve etkin bir bağ bulunmaktadır. Sanat yapıtlarını insanların yaşadığı alanlara ve görebilecekleri mekânlara yerleştirmek, bireylerin sanata olan ulaşılabilirliğini arttırmaktadır. Sanat eseri ister geçici olsun ister kalıcı, toplumda yaşayan bireyin ulaşabileceği ve her açıdan yararlanabileceği bir etkiye sahip olmaktadır. Kamusal alan açısından bakıldığında eski dönemlerden bugünlere kentsel düzenlemeyle ilgili olarak yaşanan değişiklikler ile birlikte günümüzde daha farklı anlamlar ortaya çıkmaktadır. Bu değişim ile birlikte sanat eserleri dünya üzerinde yer alan birçok şehrin merkezinde veya meydanlarında sergilenmiştir. Buradan yola çıkarak sanatçıların mekân ve toplum arasında başka bir ilişki kurması gerekliliği ortaya çıkabilir. Artık eserin rastlantısal olarak izleyiciyi sarması, izleyiciyi kendine davet etmesi, katılmasını sağlaması, bir anlam ifade etmesi ve izleyiciye farklı deneyimler kazandırması geçici olarak sanatsal bir doyum ve alışılmamış bir konuma yerleşen kamusal sanatı içinde barındırmaktadır.

Görsel 10. Inside Out Projesi kapsamında çekilen portreler (JR, 2011)

Kamusal sanat, insanların yaşadığı alan ile ilgili değerlerin korunması ve bu değerlerin daha da ilerlemesine yardımcı olmaktadır. Kamusal sanat, kamusal alanda bireyler arasındaki bağı olumlu bir etki yaratacak şekilde hem düzenlemektedir hem de bireyler arasında farklı bir eylem olarak gerçekleşmektedir. Toplum içerisinde bireyin hayatını devam ettirdiği kamuya açık alanlar aynı zamanda bireyin daha zevkli bir şekilde mekânı deneyimlemesini sağlamaktadır. Sokaktaki izleyici ile sanatçının etkileşmesi sağlanırken, izleyicileri etrafta olup bitenleri farkına varmaya teşvik etmektedir. Kamusal sanat insanların birbirleri ile olan diyalogu, farkındalığı ve bu alan içerisinde yapılan sanat hareketlerinin değerini daha ileriye taşımaktadır. Hem yaya mekânlarının hem de şehrin bir parçası olarak sokakların sanat objeleriyle desteklenmesi, geçici sanat eylemlerinin yapılması mekân estetiğinin artırılması yanında insanların da kültürel gelişimi, bilinçlenmesi ve görsel etkileşimini de pozitif olarak etkiler. Bununla birlikte kente dair kalıcı bir etki bıraktığı gözlemlenebilir. İzleyicinin duygularını canlandırdığı, hisleri uyandıran ve dikkat çekiciliği ile ön plana çıkan sanat eylemi, izleyicinin mekân ile ilişki kurmasını sağlamaktadır. Kamusal alanda yapılan sanat eylemi şehirlerin birçok noktasında bulunan müzeler veya sanat galerilerinde sergilenen eserlerden ayrı olarak üretildiği için mekâna has özelliğe sahiptir ve kendisini izleyen birey ile etkileşime geçince kendi içerisinde bir bütün oluşturmaktadır. Sanatın kendi içerisindeki çeşitliliği kamu alanlarında üretilen çalışmalar gibi farklı biçimlerde ortaya çıkabilmektedir. Sanatçının meydana getirmek istediği geçici bir sanatı temsil etmektedir. Yere ve duvarlara özel olarak yapıştırılan portreler toplumun belli sorunları ortaya koyarak dikkat çekmek için gerçekleştirilmiştir. Sanatçının dış mekâna dönüklüğü, sokakları bir galeri gibi kullanması projenin şehir içerisindeki boyutlarını da değiştirmektedir. Kamusal sanat olarak

göreceğimiz bu proje bireylerin yaşadığı dünya içerisindeki mekâna özel bir çalışma ve kamusal alan içerisindeki kullanımda farklı bir deneyim edinmeye bağlı olarak sanatsal bir üretim olarak izleyiciyi etkileyerek ortaya çıkmaktadır. Belirli bir süreliğine gerçekleştirilen proje kapsamında insanların portreleri portatif bir fotoğraf kulübesinde çekilerek şehirlerdeki sokaklarına yapılandırılmıştır.

Kamusal mekânda gerçekleştirilen projede sanatçı etkileşimli olarak gerçekleştirilen etkinlik ile birlikte, bu mekânda icra edilen sanatsal çalışma sanatın toplumda yer alan her birey için ulaşılabilir bir seviyeye getirilmiştir. Inside Out projesi içerisinde izleyicinin de yer alması sağlanmıştır.

Bununla ilgili olarak Tanyıldızı şöyle söylemektedir:

Bugün artık sanat, mimari ve tasarım alanlarındaki melezleşme mekâna özgü sanatı yeni bir platforma taşımıştır. Farklı araçları bir arada kullanarak melez yapıda çalışmalar ortaya koyan yeni nesil sanatçılar, sanat ve yaşam ilişkisine dair çok yönlü sonuçlar ortaya koymakta, galeri ve müzeler dışındaki kamusal alanda da, izleyicinin sanat eseri ile aktif biçimde bir aradalığını sağlayan çalışmaları ile mekân kavramına yeni açılımlar sağlamaktadırlar. Artık, kütüphanelerden spor komplekslerine, hava alanlarından opera binalarına, bankalardan restoranlara kadar pek çok mekân, sanatçıların çalışma alanları haline gelmiştir. Kısacası, mekâna özgü sanat, hem kavramsal hem biçimsel hem de kurumsal açıdan 1950'lerden günümüze dek evrimleşerek bugünkü yeni halini almıştır (Tanyıldızı, 2016, s.76)

4- SONUÇ

Özellikle son yıllarda sanat alanındaki gelişmeler ve bu yönde gerçekleştirilen sanatsal üretimle birlikte sanat, modern kalıplarını kırarak hayat ile daha iç içe olmuştur. Sanatçının da buradan hareketle daha kapsayıcı bir eser üretme biçimi seçtiği görülmektedir. Sanatçı tarafından üretilen çalışmaların yaşamın içinden kendisine bir çıkış yolu bulunduğu ve yaşam ile birlikte değiştiğini söyleyebiliriz. Sanatın yaşam ile birlikte değişmesi günümüz sanatçısının işlerini oluştururken geleneksel olarak görülen her türlü sanat yapısının dışında, günümüz açısından birçok gelişimin ve etkileşimin farklı anlatım şekli olarak kullanılmasına olanak sağlamıştır. Kamusal alan ile ilgili ilişkiler göz önüne alınarak yeni açılımlar geliştirilmiş, sanat güncel veriler ile beslenmiş ve alternatif kavramlar ortaya çıkmıştır. Inside Out insanların portre fotoğraflarıyla toplumu etkileşime geçirmeyi hedefleyen ve toplumun her kesiminden insanı sanatla buluşturmayı amaçlayan bir proje olmuştur. Proje bireyleri farklı bir deneyime ortak eden ve yapıldığı alan ile bireylerin ilişkilerini daha farklı bir boyuta taşıma özelliğine sahiptir. Proje, çevredeki insanları sanatsal üretime katılmaya davet ederken, toplumu daha aktif bir sürece götürerek izleyicilerin yaşadığı alanı benimsemesine imkân tanır. İzleyiciyi ön planda tutan Inside Out projesinin gösterdiği anlam, bireylerin yaşadığı yerlerde etkili alanları kullanarak sanatsal üretimin içerisinde insanların aktif olarak

katılımını sağlamaktır. Dünyanın tüm önemli şehirlerindeki topluma açık olan kamusal mekânlar birçok sanatsal üretimin aktif olarak gerçekleştirildiği alanlardır. Kamusal alan içerisinde gerçekleştirilen çalışmaların insanlara farklı ve etkin bir biçimde rastlantısal olarak denk geldiğini dikkate aldığımızda sanatçının bu projesini gerçekleştirirken kullandığı en önemli malzemelerin mekân ve boşluk olduğunu görebiliriz. Alışlagelmiş sanat uygulamaları ve klasik sergileme geleneklerinin sanatçının çalışmalarında değişime uğradığı görülmektedir. Bu uygulama ve sergileme yöntemlerinin çok ötesinde çalışmalar üreten JR'ın kavramsal bir çıkış noktası yakalandığı görülebilir. İzleyiciyi katılımlı bir sanat projesine dahil eden JR, insanların hayatları içerisindeki tüm hallerini yine kendilerinin göreceği şekilde izleyiciye sunar. Yapmış olduğu etkinlik genel olarak incelendiğinde daha önceden örneklendirdiğimiz gibi farklı toplumsal olaylardan yola çıkarak düzenlediği görülmektedir. İnsanların çekilen bu portreleriyle şehirleri bir tuval gibi kullanan JR, kendi deyimiyle dünyanın en büyük sanat galerisine sahip olarak bu oyunu temsil eden bir sanatçı biçimiyle karşımıza çıkar². Fotoğrafın yapısı gereği belge olma aracı burada ilk olarak portrelerde karşımıza çıkmakla birlikte, ilişkisel ve geçici oluşu da bu belgeci amaca hizmet eder. Şöyle ki projede üretilen fotoğraflar yapıştırdıkları yerden aşınıp yok olup gideceklerdir. Ancak tamamlanan şey, insanların gündelik toplumsal alanlarla olan temasları, çalışmaya anlam veren duruşları ve var olmalarını sağlayacak belirli bir alandan oluşmaktadır. Bütün çalışmalar daha sonra sosyal medyanın yardımıyla hem dijital olarak hem de ağ teknolojilerinde bir arşiv olarak kalacaktır. İnsanların bu sanat projesiyle olan ilişkisel durumları onları yapıtın bir parçası haline getirdiği açıkça görülmektedir.

KAYNAKÇA

Barthes, R. (2014). *Camera Lucida*. İstanbul: AltıKırkbeş Yayınları, s. 82.

Berger, J. (1986). *O Ana Adanmış*, İstanbul: Metis Yayınları, s.76. Boubat, E. (1991). *Fotoğraf Sanatı*, İstanbul: İnkılap Kitapevi, s.78.

Bourriaud N. (2005). *İlişkisel Estetik*, İstanbul: Bağlam Yayınları, s.74.

Bresson, H. (2006). *Karar Anı*, İstanbul: YGS Yayınları, s. 13.

Ferdman B. (2012). *Urban Dramaturgy: The Global Art Project of JR*, A Journal of Performance and Art, s12-15.

<http://www.insideoutproject.net/en>

JR. (t.y.). *INSIDE OUT Project*. Erişim: 10 Ocak 2017, <http://www.insideoutproject.net/en>

<http://suledemiroz.com/sehrin-sokaklarini-sanat-galerisine-donusturen-adam-jr/>

Linfield, S. (2013). *Acımasız Aydınlık, Fotoğraf ve Politik Şiddet*, İstanbul: Espas Yayınları, s. 53.

Mimarcasananat. (t.y.). *JR, Sokak Sanatı ve Inside Out: People's Art Project/Ters-yüz: İnsanların Sanat Projesi*, Erişim Tarihi: 10 Nisan 2017, <http://mimarcasananat.com/sinema/jr-sokak-sanati-ve-inside-out-peoples-art-project-tersyuz-insanlarin-sanat-projesi.html>

Orpana J. (2013). *Turning the World Inside Out: Situating JR's Wish within Cultures of Participation*, Western University, S.70.

Project for Public Spaces. (t.y.). *Streets as Places: Street are for... Everything*, Erişim: 25 Nisan 2017, <https://www.pps.org/reference/streets-as-places/>

Ritchin, F. (2012). *Fotoğraftan Sonra*, İstanbul: Espas Kuram Sanat Yayınları, s. 130.

Tanyıldızı S.Ö. (2016). *Mekana Özgü Sanatta Yeni Stratejiler: Berlin'deki Güncel Pratikler*, Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi, Sayı 16, s.76.

TED. (2011). *My Wish: Use Art the Turn the World Inside Out*, Erişim: 10 Mart 2017, https://www.ted.com/talks/jr_s_ted_prize_wish_use_art_to_turn_the_world_inside_out#t-1311

GÖRSEL KAYNAKÇASI

Görsel 1. JR. (2009). *Woman Are Heroes Project*. Erişim Tarihi: 04 Mart 2017, <http://www.jr-art.net/projects/women-are-heroes-africa>.

Görsel 2. JR. (2007). *Face 2 Face Project*. Erişim Tarihi: 04 Mart 2017, <http://www.jr-art.net/projects/face-2-face>.

Görsel 3. JR. (2008) *Woman Are Heroes Project*. Erişim Tarihi: 04 Mart 2017, <http://www.jr-art.net/projects/women-are-heroes-brazil>.

Görsel 4. JR. (2011). *Inside Out Project*. Erişim Tarihi: 14 Nisan 2017 <http://www.karenloiswhiteread.co.uk/page32.htm>.

Görsel 5. JR. (2011). *Inside Out Project*. Erişim Tarihi: 16 Nisan 2017 <http://www.insideoutproject.net/en/group-actions/usa-new-york-city-1>.

Görsel 6. JR. (2011). *Inside Out Project*. Erişim Tarihi: 20 Nisan 2017 <http://www.insideoutproject.net/en/group-actions/france-lyon-0>.

Görsel 7. JR. (2011). *Inside Out Project*. Erişim Tarihi: 20 Nisan 2017 <http://www.insideoutproject.net/en/best-of>.

Görsel 8. JR. (2011). *Inside Out Project*. Erişim Tarihi: 20 Nisan 2017 <http://www.insideoutproject.net/en/best-of>.

Görsel 9. JR. (2011). *Inside Out Project*. Erişim Tarihi: 20 Nisan 2017 <http://www.jr-art.net/projects/inside-out-project-group-actions>.

Görsel 10. JR. (2011). *Inside Out Project*. Erişim Tarihi: 20 Nisan 2017 (<http://www.jr-art.net/projects/inside-out-project-group-actions>).